

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

ÖTÖDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYÉS

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Szilárd

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

- I. szám. A XV. századi tárnoki jog. Wenzel Gusztávtól.
- II. szám. Fényes Elek emlékezete. Keleti Károlytól.
- III. szám. A Társadalom keletkezéséről. Beöthy Leótól.
- IV. szám. A »Servitus fumi immittendi« hazai jogunk rendszerében.
Wenzel Gusztávtól.
- V. szám. Magyarország népességének szaporodása és fogyása, ország-
részek és nemzetiségek szerint. Keleti Károlytól.
- VI. szám. Két legújabb törvényhozási mű a Polgári Perjog köréből.
Zlinszky Imrétől.
- VII. szám. Emlékbeszéd alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött. Tóth
Lőrincztől.
- VIII. szám. Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából. Konek
Sándortól.
- IX. szám. Magyar hölgyek leveleiről. Deák Farkastól.
-

FÉNYES ELEK

EMLÉKEZETE.

KELETI KÁROLY

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1878.

Á M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁ.

(Az Akadémia épületében.)

FÉNYES ELEK EMLÉKEZETE.

KELETI KÁROLY R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1877. november 26-án tartott összes ülésében.)

A férfiú, kinek emlékét a T. Akadémia ma megülni készül, országos nevű vala. Nyilvános működése már a harminczas években kezdődik és a negyvenes években éri el fénykorát. Amaz időben, de még később is, alig akad művelt magyar ember, ki Fényes Elek nevét ne ismerte volna. Hazánkat általa tanultuk újabban megismerni, és ha áll a híres statisztikus Engel szava¹⁾, hogy a honismeretből fakad a hazaszeretet: úgy Fényesnek megbecsülhetetlen érdemei vannak.

A szabadságharcz után Fényesnek nem tevékenysége, de hatása és befolyása csökkent ugyan, mindazáltal végig híve és ernyedetlen munkása maradt a statisztikának, melynek életét szentelé.

Nem dicsekedhetem azzal, hogy bensőbb barátság fűzött volna a sokkal korosabb férfiúhoz, kit művei és működése után mélyen tiszteltem. Mégis létezett közöttünk oly kötelék, mely azonkívül, hogy az utolsó évtizedben és Fényesnek haláláig, egymás mellett működünk, mintegy erkölcsi kötelességemmé teszi, hogy e helyen én adjam meg neki, úgy szólván, a végtiszteletet.

¹⁾ Dr. Engel a Budapesten 1876-ban tartott IX. nemzetközi statisztikai kongresszuson a statisztikai oktatás fölött olyt vitában ejtett íme szavai: » . . . Ich kann es nur bedauern, dass die Gymnasien mit Unterrichts-Gegenständen überladen sind (Bravo!) aber sie sind es zu Gunsten der Kenntniß des Alterthums und die Gegenwart findet dabei keine Rechnung (Bravo!) Ich höre und erstaune oft, wie unwissend die Schüler über ihren eigenen Staat sind, während sie in der alten Welt ganz zu Hause sind (Applaudissements). Meine Herren! Sollen sie den nie die Heimat besser kennen lernen und sollen wir den immer auf den statistischen Congressen umsonst darauf hinweisen, dass die Heimatskunde das Erste ist, dass aus ihr allein die Vaterlandsliebe erblühen kann?«

Fényes Elek ugyanis 1848-ban az első magyar felelős minisztérium által az országos statisztikai hivatal szervezésével és vezetésével volt megbízva, a mely megtisztelő feladat majd húsz évvel később nekem jutott.

Keserű és szomorító lehetett a koros ugyan, de erőteljes és még munkabíró férfiura nézve, hogy az ország mintegy elfeledni látszott korábbi érdemeit és — visszaállítatván a jogfolytonosság — csak ő rá nézve maradt az megszakadva, s a mely helyet ő két évtizeddel ezelőtt híven betöltött, arra egy általa ismeretlen, irodalmi működése szerint is vele arányba sem hozható fiatalabb férfi állítatik.

Bátran mondhatom, hogy életem egyik igen keserves percze volt, midőn az ősz férfi, először ellátogatva hivatalomba, leplezetlenül kifejté velem szemben abbeli igénytartását, hogy az én hivatalos állásom voltaképen őt illeti, s az én helyemen tulajdonképen neki kellene ülni. — Meg valék lepve; de néhány másodpercznyi kínos szünet után megnyugtató őt azon őszinte nyilatkozatom, hogy kész vagyok bármely perczben lemondani az ő javára hivatalomról, melyet nem én kerestem, hanem a melyre G o r o v e, akkori közgazdasági miniszter úr hívott volt meg, ha a kormány bizalmát e kinevezésre ő kinyeri.

Ezentúl tisztán állt a viszony közöttünk. Ő hivatalomnak mintegy munkatársa volt s én dicsekedhetem is vele, hogy e viszony később soha meg nem zavarodott, sőt Fényes engem talán barátai közé is számított.

De ha öntudatlanul és akaratomon kívül fájdalmat okoztam volt neki, ki akarom engesztelni emléket; szeretném, és vajha sikerülne! Fényes életét és működését, munkálkodását és sikereit olyképen mutatni be, emléket akképen eleveníteni fel a T. Akadémia előtt, hogy mindnyájan megismerjük, mily kiváló szereplője vala ő közéletünknek, mily hasznos és hatásos tagja irodalmunknak.

A kik az elhunythoz a természet szerint legközelebb állottak: családja, s a kikkel főleg az utóbbi időben még leginkább érintkezett, egynémely író társa — mint V a h o t Imre —

nem nyujthattak adatokat gazdag életéhez; ő maga sem jegyzett fel ilyeneket.

Mégis két derék férfi akadt, kiknek szivessége és buzgalma nagyban könnyítette feladatomat s a kiknek Fényes életének történetére vonatkozó becses jegyzeteket köszönök.

Egyikök Galgóczy Károly társunk és barátom, ki Fényessel még 1843-ban ismerkedett volt meg s vele 1849-ig együtt működött. Ez ismerkedést maga Galgóczy úgy beszéli el, hogy ő az országos gazdasági egyesület előtt, annak közgyűlése alkalmával, 1843. november 13-án az összes gazdasági tudományokból vizsgát tett. Fényes az évben a gazdasági egyesületnek, Török János helyébe referensévé neveztetvén, tagja, sőt jegyzője volt a vizsgáló bizottságnak, s mint ilyen, tapasztalván a fiatal censurans jeles ismereteit, irnokul hivta maga mellé. Galgóczy ez időtől fogva vele volt s foglalkozott részint az egyesületi, részint Fényes saját irodalmi ügyei körül. E közben, 1846-ban ügyvédi diplomát nyervén Galgóczy, segéddé lón előléptetve, de megmaradt Fényes mellett, sőt vele lépett be 1848-ban az országos statisztikai hivatalba is, s csak a szabadságharc alatt vált meg tőle.

Második élő kútforrásom a jelenlegi országos statisztikai hivatalnak egyik buzgó tisztviselője, egyúttal könyvtárnoka: Findura Imre. Az ő búvárkodó kutatásainak sikerült Fényes nagyszámu irodalmi termékeit nemcsak összeírni, de többrendbeli nyilvános könyvtárainkban, antiquariusoknál és magánemberektől össze is gyűjteni, így tevén számomra könnyebbé, hogy Fényes nagyterjedelmű irodalmi és tudományos működésének összképét megalkossam magamnak. A gyűjtés eme munkája nem volt oly könnyű, mint elmondása után látszanék. Fényes ugyanis nemcsak azon három-négy nagy geographiai és statisztikai munkát írta, melyek után az egész ország ismeri. Az ő irodalmi tevékenysége számos politikai, történelmi és szakbeli munkákra is kiterjedt, melyekről ma alig tud valaki; de a melyeket ismernünk kell, ha e férfiut egész valóságában méltatni akarjuk.

Teljes ily jegyzék sehol sem létezik; úgy látszik, az író maga is megfedkezett volt, élete vége felé, számos

dolgozatairól. Legalább a mely lajstromot egy később említendő alkalommal maga állított volt össze, eléggé hézagos. Nem kevesbbé volt hiányos a gyűjtemény, melyet a mult évi kongressus alkalmával az ő neve alatt mutattunk be ez épületben a graphikai kiállításkor s a melyet csak most sikerült valamennyire teljesbbé tenni. Előadásomban is csak a főbb munkákra térhetvén ki, a lehetőleg kiegészített jegyzéket ez értekezésem végéhez csatolom.

Fényes Elek 1807. júl. 7-én született Biharmegye Csokaj nevű falujában, mely után a család nemesi praedicatúráját is nyerte. Szülei csokaji Fényes Antal közbirtokos és Máriaassy Éva valának. Elek az akkori viszonyokhoz képest aránylag gondos nevelésben részesült. Olvasni vágya legalább csakhamar fel lőn költve, mert atyja minden magyar könyvet meghozatván, a tudvagyó fiúnak elég alkalmat jutott hazánk irodalmi termékeiben buvárkodni.

Az elemi iskolákat és a gymnasiumot a debreczeni collegiumban járván, a bölcsészeti tanfolyamot Nagyváradon, jogi tanulmányait pedig Pozsonyban végezte. Ugyanott maradt jogi gyakorlaton is, sőt ama vidék s az ottani viszonyok kedvéért el is szakadt szülő megyéjétől.

Még mint jogi gyakornok került ugyanis Eiselle, özvegy tisztartóné házához, ki az országgyűlési ifjuságnak szálást szokott volt kiadni. Itt ismerkedett meg az özvegynek Zsófi a nevű szép kis szőke leányával, midőn ez az orsolyaszűzek zárdájából haza-haza járt. Fényes, időközben Pesten, 1828-ban letévén az ügyvédi censurát, a leány meg kikerülvén a zárdából, az alig 23 éves Fényes azt legott el is vette.

Fényes atyja még 1831-ben meghalt és Elek megszoztokodott testvéreivel a családi birtokon. Nősülését a család ellenezte volt, kivált abban az időben igen rossz néven vették, hogy előkelő magyar nemes ifju létére teljesen vagyontalan oly német leányt vett el, ki még magyarul sem tudott. Fényes ezért fiatal nejét haza sem vitte; hanem Lajos

testvérének zálogba adván csokaji birtokrészét — mely mint nemesi birtok az ősiség alapján eladható nem volt — ő maga pozsonymegyei Sárosfán bérelt birtokot és azon gazdálkodott.

Bármennyire jó gazdának tartotta is magát Fényes, irodalmi hajlamai csakhamar elvonták a mezőgazdaságtól, mely mindinkább hanyatlásnak indult. Már Sárosfáról kezdte beutazni az országot adatgyűjtési szándékból, sőt ott fogott legelső nagy munkájának megírásába is; s midőn ezt nyomtatni kezdték, 1835-ben végleg Pestre költözött.

Mindnyájan ismerjük a 30-as és 40-es évek politikai és társadalmi küzdelmeit. Reform volt a jelszó, mely minden hazafi előtt lebegett, haladás a zászló, mely köré legjobbjaink sorakoztak.

De mit kelljen reformálni, mikép haladni, az iránt a legellentétebb vélemények uralkodtak. Modern államot alkotni az országból, reformálni a társadalmat a szabadság és jogegyenlőség alapján, azt akarták a legjelesebbek; de milyen ez az ország, melynek állammá kell lenni, milyen azon társadalom, melyet reformálni kell — a legkevesebben tudták.

Magyarország terra incognita volt. Azt hangoztatták ugyan ama kor emberei, hogy csak a külföld előtt volt az. Mi azonban bátran mondhatjuk, hogy saját fiai, saját vezérférfiai legtöbbször előtt is az volt. Bél, Korabinszky s a régiek el voltak felejtve, Schwartnert, németül irván, kevesebben ismerték s részben Csaplóvicssal együtt, kinek topographiai archivuma szintén németül jelent meg 1821-ben, elavultnak tekintették; Bielek statisztikája pedig, ugyancsak németül, csak 1837-ben látott napvilágot. Így a nagy többségnek a »Kistükör« volt összes földrajzi és statisztikai ismereteinek kútforrása.

Az ország anyagi érdekei az udvari kamara útján Bécsből intéztettek, azokról vajmi kevés tudomást szerezhetett a nemzet. Ugyanott rendelkeztek az összes honvédelem, nagyrészt még a közoktatás felett is. Maradt mindössze a belkormányzat, a politikai administratio, mely az udvari kancelláriától függve, a helytartótanácsnál összpontosult. De tudhat-

tak-e meg innen is valami sokat? Az adminisztrációnak a súlypontja a megyében feküdt. Mind megannyi kis parlament, mely házi ügyeit, úgy a hogy rendezvén, közügyekkel is foglalkozott. A saját megyéje állapotát ismerhette valahogy a különböző conscriptiókból az érdeklődő — azt sem ugyan a mai ismeretek követelményei szerint — de már a szomszéd megyéről alig tudott; a megyék összegéről s az ebből alkotott országról, viszonyairól és állapotáról senkinek sem volt biztos tudata.

Ezt érezhette Fényes, kit már zsenge korában érdekelték Kis János »Nevezetesebb utazások tárháza« és Görög atlasza, mely minden megye térképét külön ábrázolja. Innen merítette első földrajzi ismereteit, ekkor szülemlhetett meg benne a vágy: hasonlót teremteni.

Korán belesodorva pedig a nemzet küzdelmeibe, csakhamar megérezte a hiányt, mely ismereteinkben tátong. Megtudván itélni azon nagyfontosságot, melyet a hon teljes ismerete nyújthat, ez lehetővé csak biztos alapja a kiindulásnak, iránytűje a további törekvéseknek: könnyű megérteni, miképp szentelhetette magát a tüzelkű ifju oly lélekölőnek látszó munkának, mely később egész életét betölté.

Lehet, hogy mindez csak mint még meg nem tisztult eszme lebegett a törekvő ifju szeme előtt. De tizenkét évvel később megjelent, bár csonkán maradt, legjobb műve (Komárom vármegye leírása) előszavában már tisztán kifejti e nézetét: »Hazánk — úgy mond — az újabb időkben, nevezetes átalakulási ponton van. A fejedelemtől kezdve, az utolsó honpolgárig mindenki meg van győződve, hogy reformokra, gyökeres reformokra van szükségünk, ha nem akarjuk, hogy nemzetünk az élők sorából irgalmatlanul kitöröltessék. És lón mozgalom; indítványok tétettek egy új és igazságos adórendszer, örökváltság, büntető törvénykönyv, népnevelés, kir. városi rendezés, ipar és kereskedés létesítése s megalakítása ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akaránk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy legjobb szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat; adataink, melyek biztos vezérfonalul szolgálhatnának, csonkák vagy éppen teljességgel nincsenek.«

Fényes tehát megindult e hézagot pótolni, és az a vasakarát, az az ernyedetlen szorgalom és le nem győzhető szívósság, melyek őt mindvégig jellemezték, diadalra segíték első művével is.

Ha Fényes alaposabb nemzetgazdasági ismeretekkel bír, ha — a mire csak később jut valamennyire — jobban tud csoportosítani s az önszerezte roppant gazdag anyagot szemlélhetőbben tudja vala kortársai elé állítani, könnyen hivatott férfira lehetett volna Magyarországnak.

Ama viszonyok között azonban az anyagnak is ily lelki ismeretes és bő összehordása hálára kötelezhette a nemzetet.

Első nagy művének czime: »Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiait tekintetben.« Megjelent 6 kötetben. (Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatásában 1836-tól 1840-ig.)

Ezen művében Fényes a területi adatokat Lipszky szerint használja, a népszámot pedig az 1830-diki állapot szerint veszi fel, részben a megyei conscriptió alapján; de mivel abban a nemesség nem foglaltatott, a népszámot a róm. kath. egyházi megyék schematismusai szerint egészíti ki. Beismeri a számok tökéletlenségét; de egyszersmind ráutal egyéb források és kútfők hiányára. Merészségnek mondja a mű előszavában, hogy kellő adatok hiányával, Magyarország különböző ajku népeit szám szerint iparkodott kitenni; »azonban — úgy mond — mivel egész munkámban főczélom a részrehajlatlanság, azaz az volt: hogy hazámat úgy fesse le, mint az valódi áll, nem pedig, mint állani kellene, reménylem, hogy ezen első próbám nem fog oly távol esni az igazságtól.«

És ezen tárgyilagossá, szigorú ítélet és önbírálat meg is van valamennyi munkájában. Talán ennek érzete szerezte meg számára a nemzet oly általános bizalmát, a hitet, melylyel Fényes számai iránt viseltetett, őt idézvén gyakran még akkor is, a mikor újabb hiteles adatok állottak már rendelkezésére.

Csak később, a magyar nemzetiség megtámadtatása korszakában, lett Fényes részrehajlóvá, akkor is csak az egyben, hogy a vérünkbeliei számát nem engedte apasztani, sőt a ma-

gyarok számát néha túl is becsülte. De mely magyar ember ütközhetik meg ezen, édes mindnyájunkkal közös törekvésen? ki támadhatná meg főleg F é n y e s t, a ki ezen első munkája előszavában is megjutalmazottnak érzi magát, »ha — mint mondja — hazám fiai munkám elolvasása után meggyőződ-
nének arról: hogy a magyarnak, a többi legelső nemzetek sa-
rába való lépéshez tehetsége éppen nem hibázik . . .«

Már az első munka beosztásában elég rendszeresen jár el
sz r z ő. Az országot kerületek szerint veszi; minden kerületnek
(a dunántúlin kezdve) előadja kiterjedését, a benne foglalt
megyéket, az ezekben fekvő lakhelyeket városi, falusi stb. jel-
legök, mindnyáját lakóik nemzetisége szerint sorolva elő.
Ezek után adja a népességet, vallás- és újra nyelv szerint, szá-
mokban.

Az egyes megyékre térvén, mindegyiknek fekvését és
határait, nagyságát és kiterjedését, természeti tulajdonságait
(éghajlat, talaj stb.), hegyeit, folyó, álló, ásványos és orvosi vi-
zeit és termékeit adja elő, még pedig a növények, állatok és
ásványok országából; most ismét minden vármegyének lakhe-
lyeit és lakosait sorolja fel a kerületnél már alkalmazott szám-
beli adatokban, de külön §-t ír »szorgalom, mesterség, gyá-
rak, kereskedés,« külön »oskolák és nevelő intézetek,« külön
»katonaság« czime alatt, melyekhez »királyi hivatalok s más
közintézetek,« »jobbágytelkek, porták,« »nemesség és uradal-
mak,« »magistratus,« »politikai elosztás« sorakoznak. Csak
úgy tér át az egyes lakhelyek leírására, a szabad királyi városok-
kon kezdvén s azt némi történelmi vázlattal vezetvén be. E
történelmi vázlatra egyébiránt maga sem fektet nagy súlyt, elő-
szavában érintvén már, hogy »bővebb, kivált kritikai fejtege-
tésbe azért nem ereszkedhetem, mert ezt ily kiterjedésben oly
nagy munkának tartom, hogy maga egy embernek egész éle-
tére elegendő foglalatosságot adhat.«

A mű második kötete 1837-ben jelent meg. Szerző en-
nek előszavában mentegeti a későbbi megjelenést, a mennyi-
ben — mint mondja — »csak az első kötet kijötte után talál-
koztak oly lelkes hazafiak, kik közhaszonra célzó munkámat
aláírási iverk nyitásával pártfogásukra méltatván, kieszközlék
ennek világra való jöhetését.« Ugyanitt elősorolván a követ-

kező kötetek tartalmát, voltaképen hetet ígér; ez utóbbinak tartalmát »a közönséges statisztika« képezte volna. De ez utolsó kötet, ezen munka keretében legalább, soha nem jelent meg, mert a hatodik, sajtó alól 1840-ben kikerült kötet, a végvidékek el foglalkozik, s ezt már sokkal egyszerűbb rendszerben és rövidebben adja. Csodálatosan pedig ép ennek elején találkozik a kötetnek tartalomjegyzéke »foglalát« czime alatt, holott a megelőző öt, minden ilyen nélkül jelent meg, míg a kötetnek jó második fele, (közel 200 lap 420-ból) az egész műnek »névmutatója« betűsoros rendben, minden helységnél az illető kötetet és lapszámot jelölvéen meg.

Ezen hetedik kötet elmaradása adott talán okot azon, később oly általánosan elterjedt hirre, hogy Fényes semmiféle munkáját be nem fejezi. Pedig a mű, melyről jelenleg szóoltam, teljesen befejezett egész, s a második kötet előszavában emlegetett »Közönséges statisztika« alighanem anyagává lett egy külön munkának, mely 1842—1843-ban »Magyarország statisztikája« czim alatt jelent meg, ugyancsak Trattner-Károlyi nyomdájában mint ennek tulajdona, de a melyről később szölok.

Az első hat kötetes munka, mely 1841-ben, öt kötetben, második kiadást is ért, állapítá meg — mint emlitém — Fényes hirnevét. Maga Csaplovics János, az akkor legismertebb statisztikus, Horvát István, Kölcsey és Toldy Ferencz teljes elismeréssel szóltak e munkáról; Horvát István pedig a »Tudományos Gyűjtemény« 1836-dik évi folyamában kedvezően meg is bírálta, sőt az Akadémia, akkor még »Magyar tudós társaság« még 1837-ben levelező taggá választotta, művét pedig 1840. szeptember 8-án tartott közgyűlésében nagy jutalmával is kitüntette.

Első irodalmi működésének ezen rendkívüli sikere döntőleg hatott Fényes további tevékenységére, sőt egész életpályájára.

Pesten, a politikai, irodalmi és társas élet központján, ott tartózkodása első éveiben még mindig s úgy szólván kizárólag az irodalomnak élt. A társulás terén s a politikai életben kifejtett tevékenysége csak később indul meg.

Azt mondhatnám, nagyobb irodalmi vállalatainak idő-

közeiben foglalkozott csak kizárólag a közügyekkel, kisebb mérvű irodalmi tevékenységével azonban soha fel nem hagyott. Így a »Pesti Hirlap« 1841-diki folyamában jelent meg tőle »Bank és ősiség« czime alatt egy cikk, melyben Fogarassy Jánosnak a bankügyről irt művét megtámadta és magyar bank felállítását ellenezte. De a nemzetgazdaság soha sem volt kiváló szakmája s így Fogarassy önvédelmére csak rövid választ írva, visszavonult.

Annál becsesebb vállalkozás volt Fényestől, hogy a gr. Károlyi-család elhunyt jószágigazgatójának Erdélyi Jánosnak hátrahagyott kézíratait rendezte sajtó alá és adta ki 1843-ban »Nemzeti Iparunk« czime alatt, bővítve és jegyzetekkel kísérve. Egyúttal előszót irt hozzá, melyben kiemeli, hogy Erdélyi e munkája által »hazánk a civilizatió szép pályáján nevezetes haladást teend, és hiszi, hogy Erdélyi polgári kötelességének derekasan megfelelően, hálás unokáinktól hamvaiban is áldatni fog.«

Első nagy művét csakhamar követte a másik: »Magyarország statisztikája«, melyről eljebb azt állítottam volt, hogy alighanem az első mű meg nem jelent hetedik kötetének anyagából készült.

E felfogásban nehezen tévedek; szerintem pedig Fényes helyesen cselekedett. Első műve tulajdonképen inkább földrajz, mint statisztika, inkább helységnévtár, mint honleírás vala. Eme második művében meglátszik a statisztikai tanulmány, meglátszik főleg Schwartner jeles egyetemi tanár példája, kire egyébiránt Fényes maga is hivatkozik újabb műve előszavában, »remekműnek« nevezvén Schwartner munkáját s olyannak, »mely jelenleg is, mikép kellessék statisztikát szerkeszteni, sok külföldi írónak példányul szolgálhatna.«

Meglátszik egyébiránt a meleg hazaszereteten kívül, mely Fényes összes műveit átlengi, a statisztika magasztosabb felfogása is. Megemlítve ugyanis az előszóban, hogy »egy státust minden viszonyaiban, minden nagyobb nevezetességeivel lerajzolni, sokoldalú ismereteket feltételezvé, általában minden országra nézve igen nehéz feladat«, ezt különösen Magyarországra nézve »kétszeresen súlyosnak« állítja. Ennek okául pedig azt találja, hogy legfontosabb statisztikai adataink

mély státustitkok gyanánt őriztetnek s e titkolódzást vérünk­ké váltnak mondja. — E titkolódzás ma megszűnt ugyan, de nem az adatszerzési bajok, s így ma is szóról-szóra és teljes értelmök szerint idézhetjük F é n y e s tökéletesen igaz szavait, hogy »még jelen korunkban is, ámbár a hazafi, túlbizottságtól szinte, mint önereje nem ismeréséből származó elcsüggedéstől egyformán megóvni egyedül a honismeret képes, csaknem áttörhetlen akadályokkal kell küzdeni annak: ki hazája képét csak tűrhetően is akarja festeni.«

Ha ma, 35 év mulva, a teljes meggyőződés hangján ismétlem e szavakat én, ki szervezett országos statisztikai hivatal élén állok, ismétlem pedig, mert ismerem az akadályokat, melyekkel az adatok beszerzésében lépten-nyomon küzdenem kell: szinte bámulatra kell ragadtatnunk azon mesés kitarítás és szorgalom iránt, mely a negyvenes évek elején Magyarországnak, ama kor színvonalán álló teljes és kimerítő statisztikáját létrehozni képes vala.

F é n y e s eme szóban levő műve az Achenbach-féle s ezt követő német iskola akkor még majd kizárólag dívott elvein alapul s kiválólag az »állam nevezetességeivel« (Staatsmerkwürdigkeiten) foglalkozik. Három részből áll, melyek elseje »Magyarország alaperejét«, másodika »alkotmányát«, harmadika »folytatás« czimén a közjövödelmeket, utána pedig, a tudományos és tanító intézeteket, az igazságszolgáltatást, az egyházkormányt, a politiát, szóval azt foglalja magában, mit ma »közművelődés« czime alatt tárgyal írónk nagy része a statisztika utolsó részeiben.

E művében F é n y e s határozottan modernebb felfogást tanúsít. Számaival mérsékeltlen bánik, kerüli a kezelhetetlen nagy táblázatokat és inkább kisebb csoportokban mutatja be a számban kifejezendő tényeket. Helyesen magyaráz, stylusa erőteljes és tiszta, leírása világos és szemlélhető s itt-ott a nagyobb érthetőség kedvéért már az összehasonlításhoz is nyúl; még pedig nemcsak osztrák viszonyokra tér ki, hanem a hol a szükséges anyaggal rendelkezik, a külföld megfelelő viszonyait is tárgyalása körébe vonja.

A T. Akadémia F é n y e s ezen új munkáját is kitüntette, újra oda ítélvén neki 1843-ban a nagy jutalmat, csak-

hogy azt ekkor Fényesnek meg kellett osztania, a díj másik fele »Garaiversei«-nek ítéltevé oda.

Csak ezen munka megjelenése után látjuk Fényest a társadalmi téren is mind kiválóbb szerepre emelkedni. — Az országos magyar gazdasági egyesület 1843-ban választá meg — mint már tudjuk — előadójává. Itt rendes ülési teendőin kívül szerkesztette volt a Mezei naptárt 1844-től 1848-ig. Ujra egy irodalmi vállalat, mely amaz időben nagy körökre kihatott; de a melyről ma már alig tud az újabb nemzedék.

Itt ismerkedett meg Fényes az ország legkiválóbb férfiaival; itt tanulta gyakorlatilag megismerni a társulásban rejlő erőt, melyet azután átvitt az irodalmi, majd az abból keletkezett pesti, utóbb ellenzéki és radikálkörbe, melynek elnöke vala. E körben ő volt a szabadelvű mozgalmak vezére. Társadalmi befolyása és tekintélye ekkor érte el fénypontját; bizalmat gerjesztő modora, széles ismeretei által nagy környezetet gyűjtött magának, mely fölött szellemi felsőséget gyakorolt.

Itt látjuk Fényest, ernyedetlen tevékenységét kiterjeszteni az iparegyesületre, melynek igazgatója volt és a védegyeletre, melynek anyagi haladásunkat érző küzdelmeiben kiváló részt vőn. Csak is mint ily minden irányu befolyásos férfi játszhatót majdnem döntő szerepet Kossuthnak 1847-ben országgyűlési képviselővé való választásakor Pest megyében. Ez időben szerzett országos híret mutatja továbbá, hogy 1848-ban a gödöllői kerületben ő is mint jelölt lépett fel egy országgyűlési mandátumra, és Beniczky Ödön ellenében nem megbukott, mint némelyek állítják, hanem, a pártraszakadás kikerülése végett, visszalépett.

E mellett azonban irodalmi tevékenysége sem szünetelt. Sőt azontúl, hogy 1847—8-ban az Iparegyesület »Heti lapját« szerkesztette, hosszú és beható statisztikai tanulmányait az országnak honfiaival való megismertetésén kívül, más tekintetben is dicsően érvényesítette.

Hazánk ugyanis nemcsak a legújabb időkben dicsekedhetett — mint fájdalommal tapasztaljuk — dühös ellenségekkel és ellenséges álbárátokkal; hanem kijutott neki ezek léha seregéből mindenkor bőségesen. Ilyen egy jó barát vala a

negyvenes években dr. Wildner Ignác, ki a megelőző országgyűlésen a magyar váltójog szerkesztése körül szerzett érdemeiért honfúsitási oklevelet nyert. Az új magyar, lehet hálaérzetből, lehet csupán írói viszketegből, de mindenesetre több jóakarattal, mint ügyességgel, csakhamar egy röpirattal lépett fel e czim alatt: »Ein Haupthinderniss des Fortschrittes in Ungarn«. E főakadály — a röpiró szerint — az üres államkincstár, ennek oka pedig a nemesség adómentessége. — Ezen privilegiált adómentesség inamár egy negyedszázada megszűnt s az államkincstár ürességéből folyó bajokkal, fájdalom, mindamellet vajmi gyakran kell megküzdünk. Látni való tehát, hogy az ok és okozat a posteriori nem bizonyult be absolut igaznak.

De a nemesség megadóztatásának kérdése, nagy Széchenyi n lánglelkének egyik legfényesebb sugara, Fényesben is hű követőre talált. A főeszmében tehát nem ellenkezett a német szerzővel; mindamellet síkra szállt ellene egy röpiratban e czim alatt: »Magyarország hátramaradása ügyében. Felelet dr. Wildner Ignác urnak« (1844). Ez elég hevesen irt válaszra Fényest leginkább az ingérelte, hogy Wildner nem bízik a választott tisztviselőkben, hanem az adóbeszedésre állandóan kinevezett hivatalnokokat követel. — Oly óhaj ez is, mely 1850. óta szintén teljesült; noha minden ehhez kötött remény azért még meg nem valósult. Ingerelte továbbá Fényest, hogy — mint maga írja — »némely német bölcsek az augsburgi »Allgemeine Zeitung«-ban, Wildner úr pirító vádjaira mint dönthetlen auctoritásra kezdenek hivatkozni.« Ez állítások egyike pedig az volt — mint Fényes idézi — »hogy Magyarország határait s integritását a franczia Despota ellen az ausztriai nem magyar tartományok őrizték meg s a Magyar Tengerpartot s Horvátország egy részét is, mely kis ideig az anyaországtól elszakított, az ausztriai német tartományok saját vagyonukkal, vérökkel és életükkel szerezték vissza.«

Ily támadást Fényes tűzlelkű magyarsága el nem viselhetett megtorlatlanul. Nem annál kevesbbé oly időben, mikor nem rég Gross-Hoffinger, egy ugyancsak dühös

magyarfaló, könyvében azt állítá, hogy »a magyar ezredek oly értéknélküliek, hogy háboruban német ezredeknek kell ágyúkkal hátuk megett állniok, hogy az ellenség elől el ne szaladjanak...« Neki is vág aztán Fényes és az I. Napoleoni háborúk történelméből szerzett okmányokkal igazolja az egyes magyar ezredeknek barát és ellenség által egyaránt elismert vitézségét. A többek közt idéz a »Geist der Zeit« című német munkából, mely így írja le a magyart: »A magyar tüzes, mint az olasz; gyors elhatározású és bátor, mint a francia; büszke mint a spanyol; de becsületes és egyenes mint a német. Teli becsületérzéssel, legott megtorol minden megbántást. Hazájáért és nemzetéért szenvedélyesen buzog. Magyarok képezik az osztrák hadsereg magvát, lovon vagy gyalog annak legerőteljesebb, legszebb katonái stb. stb.«

Fényes azután számadatilag kimutatja, hogy »a magyar birodalom katonasága mind számra, mind vitézségre nézve a többi ausztriai nem magyar tartományok hadával tökéletesen arányban áll«, és »hogy Magyarország közköltegeit senki más nem viseli, mint a magyar nemzet maga.«

Ezek után Fényes maga kezdi kutatni hátramaradásunk okait, mert »mind anyagi, mind szellemi szegénységünk csak okozatok« s itt mindent higgadtan megfontolva, a következő négy okot állítja fel: 1. a nemzet és kormány közti bizalmatlanság; 2. főaristokrátiánk elnemzetlenedése; 3. a magyar birodalom és ausztriai német tartományok közt fennálló vámrendszer; 4. a magyarnak nyelvével való nem gondolása. E pontokat Fényes egyenkint fejtegeti és gyakran igen talpraesett megjegyzéseket tesz; mindenütt pedig lángoló hazaszeretetet, hajthatatlan magyarság jellemzi sorait.

E fejtegetésekben nem követhetjük szerzőt. Mindamellett érdemes kiemelni egy passust azon szakaszból, melyben azt fürkészi »adózzék-e a magyar nemes? miért? mikép? és kinek?« s mely jellemző arra nézve, mily régóta kísért azon politikai kérdés, melyért jelenleg foly a véres harc határainkon. A nemesek megadóztatása mellett küzdvén, ugyanis, azt állítja »nem volna jelenleg haszontalanabb költség, mint a nemesi fölkelést rendszerezni adózás helyett, mint ezt Sopron vármegye indítványozta; mert e maroknyi erővel hazánkat

meg nem őrizzük, s mégis ez örv alatt áldásteljesebb áldozatok pénzbeli segedelmek alól húznánk ki magunkat. Azért ha az éjszaki óriástól félünk; ha azt akarjuk, hogy elérkezvén a keleti kérdés megoldásának percze, a magyar korona, a régenten hozzá tartozó aldunai tartományokat visszakövetelje: akkor Magyarország 500,000 fegyverest tegyen a mérlegbe, azaz fogadja el azon védrendszert, mit már a hason nagyságu Poroszhoz elfogadott; így fellépésének, hiszem, jó sikere leend.«

Ugyanez időszakban, 1847-ben jelent meg F é n y e s t ő l az első 6 kötetes és a második 3 kötetes nagy munkáknak mintegy leszűrt kivonata »M a g y a r o r s z á g l e i r á s a« czim alatt.

Nem úttörő munka ez többé, sem a tervezetet, sem az adatokat, sem a kidolgozást illetőleg. De F é n y e s maga sem állítja annak, hanem megemlíti a mű előszavában, hogy »barátai és jóakarói felszólítására készítette eddigi geographiai és statisztikai dolgozatainak sommás kivonatát: minthogy 9 kötetet megvenni nem mindenkinek van módjában, de ideje sincs soknak ily terjedelmes munkák átolvasására.«

E művön 1846-ban dolgozott F é n y e s, de dolgozta azt utasításai szerint leginkább G a l g ó c z y K á r o l y tagtársunk, ki — mint láttuk — F é n y e s s e l már 1843. óta volt összekötetésben, bár F é n y e s azt művében sehol sem említi. F é n y e s különben is nagy beteg volt ez időtájt, hónapokig tartó csúzbajban szenvedvén, a honnan is származott nyakának azon merevsége, mely rajta haláláig meglátszott.

Haladás egyébiránt e műben is van. Nemcsak a népesség rovata bővebb és jobban tagozott; hanem nagy gond van fordítva az »iparra« nevezetesen a »nemesítő iparra« és sokkal bővebben s okszerűbben van tárgyalva a kereskedés stb. De csodálatos, hogy a n é p m o z g a l o m r a vonatkozólag semmit sem találunk F é n y e s s e m ezen, sem sok későbbi műveiben; noha tagadhatlan, hogy a statisztikának ez egyik fontos, ha nem épen legfontosabb része. Annál csodálandóbb e nagy hézag, mert F é n y e s szorgalmas adatkutató, a megyékkel s a papsággal folyvást érintkezésben állt, matrikulák pedig már a múlt században is nagy részt rendesen vezettettek az országban s így az anyag F é n y e s által is könnyebben lett volna

kézhez keríthető, sok egyéb nehezebben megszerezhetőnél. — Csak az 1848-ban megjelent »Komárom megye leírása« czimű munkában tárgyalja Fényes e szakaszt is a matrikulák alapján, valamint 1857-ben megjelent osztrák statisztikájában is; de ott már ausztriai kútfők és minták szerint dolgozott.

Fényes legnagyobb és legjobb műve lett volna és méltó egy emberélet fáradozására, mind a mi a tervezet nagyságát, mind a mi a végrehajtás lelkiismeretes részletességét illeti — ha elkészül vala — »A magyar birodalom statisztikai, geographiai és történeti tekintetben.« Hosszadalmas czime azután így következik: »Részletes és kimerítő leírása Magyar- és Erdélyországnak, mely külön füzetben terjeszt elő minden magyar- és erdélyországi vármegyét, kerületet, vidéket, széket; s ezekben járások szerint ismét betűrendben iratik le minden királyi és mezőváros, falu és pusztá; s minden egyes helynek nemcsak fekvése, népessége, nyelv-, vallás szerint, termékenysége, földesura; hanem hol csak lehetett, határkiterjedése (mennyi belőle urbéri, s mennyi allodialis, mennyi szántóföld, rét, erdő, szőlő sat.) sőt a nevezetesebb helységek története is előadatik.«

Ha méltán hosszúnak mondjuk a czímet, viszont azon előnye van, hogy teljesen felsorolja a tartalmat s ennek ezen-
tul legfőlebb birálatával kell foglalkoznunk.

De hiszen a birálattal is elkészültünk, ezt nevezvén Fényes legkiválóbb művének, csak azt fájjalva, hogy belőle csak egy, kötetnek alig nevezhető nagyobb füzet jelent meg. Itt nevezi meg először munkatársát Galgóczy Károlyt, a ki 1847-ben vele formális szerződésre lépett e munkára nézve, e czélből 32 megyéjét utazta be az országnak, a helyszínen gyűjtendő geographiai, statisztikai és történeti adatokat. »Mielőtt előbeszédemet bezárnám — mond Fényes — erkölcsi kötelességemnek tartom nyilvánosan és ünnepélyesen megköszönni Galgóczy Károly hites ügyvéd urnak, segédemnek azon buzgalmát és csüggedetlen munkásságát, melylyel engem ter-

hes vállalatomban segíteni kész, annyira, hogy e roppant munka kiadhatásában őt bátran jobb kezemnek mondhatom és valom.« Ez adatokból készült és jelent meg 1848. január havában: Komárom megye, az egyedüli, melyet az új terv szerint teljesen birunk. Elkészült ugyan még Borsod megye, de kéziratban maradt s csak későbbben használtatott fel Magyarország geographiai szótárához, mely 1851-ben jelent meg.

Ime az író folytonos működésben egyre tervezve, de egyre termelve is; pedig társadalmi tevékenysége sem szünetelt. Az általam korábban csak jelzett — mert köztudomásu — politikai és társadalmi mozgalmak Pesten folytak; de Pozsonyban reagáltak. Ott hozták a 48-diki törvényeket; de Pesten készítették volt elő és befolyása volt reájok mindazon férfiaknak, kik Pesten vezérszerepet vittek, köztük Fényesnek is.

Az első magyar felelős minisztérium megalakult és kineveztetése után Fényesnek legott jutott tanulmányainak és irodalmi tevékenységének megfelelő működési kör. Szemere Bertalan belügyminiszter, Fényes osztálytanácsosnak kinevezvén, az országos statisztikai hivatalnak szervezésével és vezetésével bizta meg, (mely hivatal a belügyi minisztériumnak egy szakosztályát volt képezendő.) Fényes meg is felelt e megbízatásnak és 1848. május havában szervezte a hivatalt, maga mellé vévén Palugyai Imrét, Galgóczy Károlyt, s még Jászayt, és benne mindaddig működött, míg a kormány Szegedre tette át székhelyét.

Hivatalbeli tevékenysége nyomokat nem hagyott, mint a hogy az, a nemsokára bekövetkezett harczi viszonyok között, másképp várható sem vala. Fényes megindított ugyan több irányu adatgyűjtést; de feldolgozásukra nem került a sor. Inkább egyes jelentéstételre kellett szoritkoznia, mint egynemely később kezembe került ügyiratból láttam; de a mostani hivatal működéséhez hasonló akkor alig folyt.

Nem is sokáig tartott e téren való működése; mert 1849-ben már mint a vészbiróság elnökét találjuk Fényest. Szigoru jelleme mellett is könyörületes vala és soha senkit halálra nem ítelt. Mindamelllett sem került ki sorsát és a szabadságharcz legyőzete után egyik első volt a »proscriptusok«

sorában. A H a y n a u-féle véres boszuállás első idejében tehát F é n y e s is félrevonult és Biharban bujdokolt, leginkább Csokajon, testvéreinél, különösen F é n y e s J ó z s e f n é l. Itt később fölfedeztetéstől tartván, Gödöllőre jött és barátja, az ottani református lelkész, E r d é l y i Ferencz szőlejében lap-pangott az Antal-hegyen.

Ezt azonban nemsokára meguntá és elvonulván az első hevedesség, miután az akasztás és lövetés némileg gyérült, önkéntes jelentkezésre határozta el magát.

Ez eljárásában nagy segítségére volt F é n y e s n e k régi barátja G a l g ó c z y, ki, mint a szabadságharczban fegyverrel részt vett egyén, szintén a hadi törvényszék elé volt idézve, de szabad lábbon maradt. Ő hozta be saját nevére szóló »P a s s i e r - s c h e i n n e l « Pestre s járta ki az útját, miben T e r c z y Szilárd, akkori városi kapitány, erélyesen támogatta. F é n y e s csak igen rövid időre került az akkor oly szomoruan hirhedt »Uj épületbe«, honnan főkép K o s s a l k o J á n o s, hadi törvényszéki államügyész, hathatós gyámolítása mellett, kevéssel rá büntetlenül megszabadult.

Megnyugodván némileg az idők, F é n y e s »megfogyva bár, de törve nem« újra visszatért régi irodalmi foglalkozásához.

Magánügyei már nem voltak fényesek, régi barátjainak és magasabb állásu pártfogóinak legnagyobb részét elsodorta a szabadságharcz szomorú befejezése. F é n y e s csupán tollára szorult és csakis vaskitartásu szorgalmának köszönhető, hogy már 1851-ben egy nagyobb szabásu művel léphetett fel e cím alatt: »M a g y a r o r s z á g g e o g r a p h i a i s z ó t á r a m e l y b e n m i n d e n v á r o s, f a l u é s p u s z t a k ö r ü l m é n y e s e n l e i r a t i k.« 4 kötet. (Megjelent Pesten, Kozma Vazulnál, 1851.)

Minden bevezető vagy tájékoztató szó nélkül kezdi e művében Fényes A b a magyar faluval és végzi Z v c n c s i n t ó t faluval, 4 lapnyi pótlékkot toldván a 4-ik kötethez és bemutatván ennek végén a mű előfizetőinek névsorát. De a mi ezen belől van, az nagy gonddal készült, kimerítően gazdag helységnévtára Magyarországnak, melynél tökéletesebbet előállítani nem sikerült évtizedekkel későbbben a helytartótanács némely tisztviselőinek,

alig még később az országos statisztikai hivatal néhány buzgó tagjának. Fényes e geographiai szótárában valósítja meg már a 40-es években ápolt kedvenc eszméjét. Csak azt kell sajnálni, hogy Erdélyt e helységnévtár nem foglalja magában.

E munkában a helység nevén kívül adja a jelleget, a vármegyét, határait, a lakosság számát, vallását és nemzetiségét, az urbéri telkek és zsellérek számát, a terület főművelési ágak szerinti beosztását, sőt még a földesuraságot is. A nagyobb vagy történelmileg különben is fontosabb helyekhez történelmi jegyzetek is vannak csatolva. Egyik illusztráló példája a szerző hazafi bátorságának, hogy Budaváros történelmében elmondván az 1849-diki ostromot, mindenütt magyar hadsereget említ, dicsőíti a honvédek bátorságát, az osztrákokról pedig egy, Magyarországon, a gyilkos 1851. évben megjelent műben, mindenütt mint »ellenségről« beszél.

»Magyarország (1847-ben megjelent) leírása« 1851-ben Lépésben németül is kiadatott »Ungarn im Vormärz« czíme alatt. A névtelen fordító (lehet Hornyánszky Viktor)¹⁾ melegen irt előszavában azon érdekre utal, melyben minden gondolkodó német Ausztrián belül és kívül a magyar földön tapasztalt eseményeket kíséri, mely érdekeltséget a világsi szerencsétlen nap és következményei csak fokozhatnak. A fordító kimutatja, hogy az ausztriai 1849. márczius 4-diki charta Magyarország tökéletes egyesítését célozza Ausztriával, minélfogva Magyarország megismerése annál fontosabb lesz Németországra nézve, ha — mint akkoriban tervezték — egész Ausztria s így Magyarország is a német Bundba lép.

De ha a fordító itt a csak részben létező tényeket mintegy befejezetteknek látszik tekinteni, viszont nem tagadja, hogy »Magyarország márczius előtti alkotmányi és közigazgatási viszonyai sem a magyar forradalom, sem ennek megbuktával tényleg megsemmisítve nincsenek. Még ma is — ugymond —

¹⁾ Vajjon e feltevésben nem csalódom-e, nem tudom. Hornyánszky nevére onnan következtek, mert ő adott ki német nyelven egy Ortslexikont is, melyről említi, hogy Fényes szótára szolgált neki alapul.

nagyrészt léteznek e viszonyok, a mennyire az a hadi törvény alatt lehetséges. »Megsemmisíteni, vagy továbbra létezni engedni« ez két év óta az osztrák kabinet legélenkebben vitatott kérdése és ez ma sem áll egy lépéssel sem közelebb megoldásához, mint 1849. aug. 13-án.«

Azután igen méltányosan mutatja be fordító Fényest a német közönségnek: »Lehetetlen — ugymond — hogy a német, a ki Magyarországot és küzdelmeit meg akarja tanulni érteni, jobb és megbízhatóbb kalauzt találjon, mint azon férfit, a ki Magyarország tanulmányozását és minden viszonyai-
ban való megismertetését életének feladatává tette, melynek megoldásán évtizedek óta ernyedetlen szorgalommal és soha nem nyugvó tevékenységgel dolgozik; a ki nagy és valóban derék földrajzi és statisztikai munkái által örök érdemeket szerzett hazájában, és dicső helyet a tudományok birodalmában; — értjük Fényes Eleket.«

A német fordítás egyébiránt csak az első általános részt mutatja be a magyar eredeti után, a megyéket, járásokat stb. részletesen tárgyaló második részt, mint a külföldi olvasóra nézve kevesebb érdekeset, igen helyesen mellőzvé¹⁾.

Fényes elannyira Magyarország írója, szabatosabban leírója volt, elannyira az országnak honfitársaival való minden oldalu megismertetésére törekedett egész életén át, hogy szinte idegenkedve tekintjük irodalmi életének egyedüli félre-
csapását egy más, bár szomszéd ország ismertetésével. Érttem a tőle 1854-ben (Heckenast Gusztávnál) megjelent ily című munkát: »A török birodalom leírása történeti, statisztikai és geographiai tekintetben.«

Különben is gyérszavu bevezetéseinek itt minden sora hiányzik s a cím és tartalomjegyzék után azonnal következik a mű első része: a török birodalom általános rajza. Ugy tudom, hogy a krími háboru ez országra irányozván akkor is Európa közfigyelmét, inkább a kiadó kívánt ily munkával a magyar olvasóközönségnek kedveskedni; így fordult az akkor legismertebb geographushoz és statisztikushoz és így bátran azt állithatni, hogy e munka megrendelésre készült.

¹⁾ Az itt mellőzött második rész lehetett a Hornyánszky »Ortslexikon«-jának alapjául felhasználva.

Ki nyomán indult, mily forrásokat használt Fényes e neki mindenesetre egész idegen téren, annak a munkában semmi nyoma, csak a cím mondja, hogy: »a legujabb kútfők után kidolgozta«. A 474 lapra terjedő műből 194 lap a törökök történelmének van szentelve s azt élvezhetően és világosan adja a következő szakaszokban, a második részben a török birodalom földrajza van, szerző szokott ügyességével és szakavatottságával tárgyalva.

Ugyanez évben (1854) jelent még meg tőle az orosz-török háború két kötetben: de azzal véget is vet Fényes az ország határain kívül való barangolásának és visszatér fájdalomosan táguolt hazájába; a mennyiben az akkor többé nem Magyarország, hanem az ausztriai birodalom vala. Legujabb, ez időben született műve csakugyan az ausztriai birodalom statisztikája lön.

Ha Fényes 1851-ben még bátorságot talált szembezállni az akkor is eléggé ellenséges, de még új viszonyokkal; 1857-ben, úgy látszik, letett a feltámadhatás reményéről. Ez évben megjelent negyedik nagy műve: »Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása.« (Heckenast Gusztáv) legalább ezt látszik bizonyítani.

Azt el kell ugyan fogadnunk, hogy a statisztikus kénytelen volt a meglevő viszonyokkal és tényekkel számolni; de viszont el nem tagadhatjuk, hogy Fényes eme művében elvész Magyarország és ezen statisztikája jóformán a Heimék és Schmidtek bécsi birodalmi statisztikusainak magyar kiadása. Nem mondom fordításnak, erre Fényes nem szorult volt; nem is a beosztásra nézve értem, ebben is csak az akkor általában, nagyrészt ma is elfogadott nyomon járt, sőt el sem tért korábbi, »Magyarország statisztikája« című munkájától. De a szellem az, melyben nem ismerünk többé az előbbeni harcokra. Annyira tárgyilagos, annyira csak Ausztriát látja kész egészül maga előtt, hogy Magyarország csakis csak provinciául szerepelhetett a szerb vajdaság és temesi bánóság mellett.

Ezen egyébiránt nem szabad csodálkoznunk. Emlékezzünk meg csak arról, hogy 1857-ben, az osztrák centralisatio fénykorában írta Fényes e művét. Még azt sem szabad

mondanunk, hagyta volna megiratlanul; mert ha szükség volt ily magyarul irt osztrák statisztikára, parancsszóra is elkészítik vala; akkor pedig ki tudja, nem máskép csoportosítják-e a számokat? Ámbár ez utóbbtól az időben kevesbbé lehetett tartani, mint későbbben. Ausztria ugyanis ama korszakban elannyira a hatalom birtokában tudta magát, Magyarországot elannyira beolvastott »Kronland«-nak tekintette, hogy az ellenségeskedés egyidőre megszűnt volt, sőt még bizonyos atyai gondoskodás is látszott az ország iránti intézkedéseiben, mely csak később, Schmerling s az ellene való küzdelmek alatt fordult ismét a nemzet ellen.

Ez időből birjuk az 1857-ki népszámlálás eredményeit Magyarország és Erdély községei szerint összeállítva, Fényes saját kéziratában, melyet bekötve most becses emlékkép őriz az orsz. statisztikai hivatal könyvtára.

Fényes emez években a társadalom és nemzetgazdaság terén gyakorlatilag is kezdett működni és a biztosítási eszmével foglalkozott. Már az ötvenes évek elején tanácskozott vele Nádosy, a jégkár ellen biztosító társulatnak igazgatója, egy általános magyar biztosító társulat létesítése iránt. A társulat ugyan nem akkor s nem az ő tervök szerint jött létre; de midőn 1857-ben hasonló czimű társulat Lónya y Menyhért, Léva y Henrik és mások úttörő működése folytán megalakult, Fényest készen találta. Ő ugyanis számos ez ügyben irt cikkek által lényegesen járult az eszmék tisztázásához s érdemeket szerezve körülötte, titkárrá, s az életbiztosítási ügyosztály főnökévé választatott. Mint ilyen dolgozta az élettartam és halálozási valószínűség táblázatait, melyek Petzval Ottónak, a társaság matematikusának helybenhagyását is kinyerték.

Később azonban az intézet vezérigazgatójával többféle surlódásai lévén, duzzogott a társaság ellen s így könnyen esett azon gyanúba, hogy egy, 1859-ben »A magyar biztosító társulat jövője« czim alatt névtelenül megjelent támadó röpiratnak ő a szerzője. A névtelen szerző később Rózsági Antal személyében megnevezte ugyan magát; de időközben hirlapi polemia folyt Fényes és az intézet vezérferfiái között, mely az ő lemondását vonta maga után.

Kilépven az intézetből csakugyan irt egy röpiratot, mely 1859-ben Bécsben jelent meg e czim alatt: »Szózat a magyar biztosító társulat érdekében.« Ez iratában foglalt támadásai és nyilatkozatai, bár sok esetben tényekre hivatkozik és okmányokat idéz, sok előbbi barátját és jóakáróját elidegenítette tőle és többet ártott neki társadalmi hírnevében, mint a hivatalos lap körüli ugyan ez időbe eső közreműködése, melyből sokan a köztes a nemzet közötti meghasonlást magyarázhatni vélik.

Megfosztva hivatalától és keresetre szorulva, Fényes ismét új irodalmi vállalatba fogott 1859-ben, de ez is csonkán maradt. Czime: »Magyarország 1859-ben, statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból.« Hogy a mű tartalmát megismerjük, újra csak az elég hosszú czimet kell idéznünk, mely is így következik: »részletes és kimerítő leírása az egyes vármegyéknek, s azokban 100 holdnál többet biró birtokosoknak és földjeik mennyiségének, a szolgabirói járások szerint az egyes városoknak, mezővárosoknak, faluknak és pusztáknak, az utolsó posta följegyzésével.«

Látni való, hogy itt Fényes se újabbat, se nagyobbat nem tervelt régibb »geographiai szótáránál«, melyet már ismerünk s a melyről megjelenése előtt 1847-ben kiadott »Magyarország leírása« czimű munkája előszavában mint »legfőbb régi vágya tetőpontjáról« szól.

Fényes ebbeli törekvését, ha nem pusztán kenyérgazdálkodási szükség kényszerítette ily folytonos új meg új, de mindig egy irányu vállalkozásokra, irodalmilag hanyatlásnak kell tekintenünk. Annak idejében becses anyagot hordott volt össze, mit hálával kellett a nemzetnek tőle fogadnia; meg-megújította valahányszor erre szükség volt. De kútfüm munkákban nem szűkölködött többé az ország.

Már ekkor az osztrák kormány a többi ausztriai provinciák mintájára szervezte volt Magyarországot; hasonló alakban követelte be róla is a hivatalos statisztikai adatokat, bár azokat Bécsben dolgozták fel, de amaz idők szerint Fényes se merithetett más forrásokból.

Ámde a mikor 1860. táján a nemzeti küzdelem megindult és Ausztria szakirodalmi emberei a számokat is kezdték ellenünk fordítani — a számok és a toll embere Fényes akkor újra kiállt a síkra és lelkiismeretében nyugodtnak érezvén magát, mintha közte s a nemzet között soha semmi hang se zavarta volna meg a harmoniát — küzdött érvekkel, harczolt számokkal és segítette halomra dönteni az ellenünk felhozott hamis állításokat; de — a negyvenes évek bátor vezérférfia szerepére többé fel nem küzdheté magát.

Mindamellett bátran harczolt. »A magyar elem s ellenesei« czimű, 1860-ban megjelent röpiratában súlyos vágásokat mér a bécsi lapokra s az ágostai »Allgemeine Zeitung«-ra, a miért a gr. Szécheny-féle ismert memorandum miatt bujtogatni kezdték Magyarország idegen ajku nemzeti-segeit, nagy zajt ütven Majláth Györgynek a birodalmi tanácsban tett azon öntudatos, derék nyilatkozatáért, hogy »Magyarországnak minden állandó lakosa magyar.«

Itt újra felforr Fényes magyar vére. Főleg az bántja, hogy azt mondták: a statisztikára azért haragszunk, mert az mutatja ki azt, hogy mindössze csak 4.300,000 magyar van s Magyarországnak magában sem bir tulsúlylyal. »Bizony pedig mi magyarok — ugy mond Fényes — épen nem haragszunk a statisztikára, sőt épen ebből mutathatjuk ki, hogy a magyar elem a szent korona területén, mind anyagi, mind szellemi szempontból véve, nevezetes tulsúlylyal bir, különbség köztünk — így folytatja — csak az, hogy mi magyarok lehető lélekismeretes hűséggel használjuk a statisztikai adatokat s nem irjuk Margitát oláh, Nánást német, Gyöngyöst tót városnak, mint ezt Häuflette.«

Kimutatván azután, hogy sokan hamisítják ellenünk a statisztikát, csak hogy a törzsökös magyarság számát leolvasztassák: egyenkint veszi elő az illető írókat és megczáfolván hamis adataikat, meg igazolván sajátjait, a következő megállapodásra jut:

A magyar korona országai népességét (Dalmátországot is ide számítván) az 1857-iki összeírás alapján 14 millióra teszi. Ugyanez összeírás szerint az osztrák birodalom népes-

sége (Lombardia nélkül) 34 milliót tett. Ha pedig »Galicziát is, melyet Lengyelország felosztása alkalmával az uralkodóház a magyar korona volt jogánál fogva vett birtokba, 4 mil. lakóival ide számítjuk: úgy a magyar koronai birtokok népessége a császári állam népességének többet teszi felénél.«

A nemzetiségekre nézve máskép jár el. Itt a 14 milliónyi népességből levonandónak tartja Horvát-, Tót- és Dalmátországok népességét, mely országok a magyar koronának csak kapcsolt részei. Ugyanígy tesz az oda tartozó határőrvidékkel s kikap azon országrészek népességeül, melyekben 1850. előtt a magyar nyelv volt a hivatalos, 12 millió lelket. Ezekben pedig 7.066,000-re számítja a magyarokat.

Ugyanígy bán el a birtokkal s kimutatja, hogy 100 holdon fölüli 12,000 birtokos között alig van 500 nem magyar ajkú, s így a nemesi allodialis fekvő birtok legalább 9 tizedrészben magyar; az urbériségnek pedig 3 ötödrészét mutatja ki annak.

Fényes ezen hazafias és magyar lelkű működése még sem birta többé azon hatást gyakorolni, melylyel előbbi művei voltak nemzetére.

A hatvanas évek kezdetén Fényes ugyanis — mint tudjuk — az akkori kormány magyar hivatalos lapjának, a »Sürgöny«-nek volt főmunkatársa Vértei Ernő szerkesztése mellett; de azon kívül saját neve alatt írt cikkeket Török János »Pesti Hirnök«-e számára.

A szerkesztői név nem fedezte Fényest, állása, mint a lap főmunkatársa és tényleges szellemi vezetője, kitudódott s ellenkezésbe hozta őt a nemzet nagy többségével, mely a kormányban és eszközeiben akkor csak ellenséget látott. A »Pesti Hirnök« is, a mily kedvelt lapja volt kezdetben a közönségnek, mindinkább kirívó konzervatív szelleme által csakhamar elidegenítette azt magától.

E két lappal levő viszonya Fényes hirnevét sok évre behomályosítá, hosszu időn át a politikailag halottak közé soroztatott és — társadalmi állása is hanyatlásnak indulván — egészen rehabilitálnia magát soha sem sikerült.

Pedig méltán kérdehetjük: igazságos volt-e iránta a nemzet? követett-e el Fényes valóban oly politikai bűnt, me-

lyért a közönség összes érdemeit elfelejteni, őt magát elejteni jogosult vala?

Ma higgadtabbak vagyunk. Ma méltányosabban tudjuk megítélni a nagy többségtől elütő politikai nézeteket is, és Fényesre nézve bátran állithatjuk, hogy ő politikai meggyőződésében is hazájához mindig hű volt.

Fiatal éveiben ő is úszott a nemzeti küzdelmek árájában; de felforgató soha sem volt. Akkor is, talán a védegyleti mozgalmat kivéve, nem annyira Kossuth, mint inkább Széchenyi iskolájához tartozott. Ugyan e nézeteket vallotta későbbben is; ezért értett ő egyet s működött is Török Jánossal; pedig volt-e a Széchenyi-kultusnak ennél hőbb apostola hazánkban? s később nem-e az egész nemzet a nagy halott ravatala körül találkozott!

De úgy érzem, az egyszerű szavak helyett tények, gyöngeszózatot támogatására auktoritások kellene, hogy állításaim igazolva legyenek.

Am mindkettőhöz nyúlok, bár egy szomorú emléket kell felidézni, de a mely napjainkban immár elveszté élet, a nagy férfiú, kit említendő vagyok, ismét egyet érezvén nemzetével. De még ha kellemetlen hangzású hírokat pendíték is meg, tartozom ezzel azon férfinak, kinek emlékét ma felidézzük a T. Akadémia előtt s a kit — mint mondanom adva van — egész teljességében akarom bemutatni az utókornak.

A most említettem korszakba esett az aldunai confoederatio eszméjének megszülemlése. Ez eszmét a legerélyesebben támadta meg Fényes a »Pesti Hirnök«-ben s így jelent meg 1862-ben Szemere Bertalan ismert nyílt levele Fényes Elekhez.

Nem tárgyalom a kérdés lényegét. Túlhaladott álláspont az ma, melyre nézve minden magyar egyetért. De Fényes akkor küzdött az eszme ellen, mikor a dolog még nem volt mindenki előtt annyira világos, mint ma; — most pedig és mindössze csak néhány sort akarok idézni Szemere leveléből, mely Fényest a politikust és író-t jellemzi. Felhiva ugyanis őt, hogy a confoederatioi programot vegye bonczkése alá, Szemere így folytatja: »Czikkeit, véve azokat egészben, nagy gyönyörrel olvasom. Nincs azokban üres phr-

zis, hangzó szó, költői virág, hanem van mindig határozott eszme, körülírt gondolat, concret fogalom, szóval: tiszta, józan ész és practicus felfogása a dolgoknak és viszonyoknak. Így irnak az angolok. Nincs theoriájok, mert ezt az élet kineveti, hanem van elvök s ezeknek vannak logikai következményei, de a józan észnek ellenére ezekhez nem ragaszkodnak mereven, — hiszen úgy az anyagi, mint a szellemi világ tele kivételekkel. Ön egy azon kevesek közül, kik nálunk angol józansággal, egyszerűen, érthetőleg, de mindig argumentative okoskodnak és irnak. Olvasva Ön cikkeit, azt hinné az ember, az angol politikai világban éveket töltött . . .«

A nemzet későbbi felocsudása, a hatvanas évek heves küzdelmei után beállott higgadtabb itélet a politikai halottak irányában, elfeledteté a nemzettel, hogy F é n y e s t egy ízben a másik táborban tudta. Csakhogy az ez irányu feledéssel F é n y e s maga is feledésbe ment.

Maradtak neki barátai s ezeket nem is politikai működése idegenítette el tőle; hanem inkább társadalmi hanyatlása. Az öregedő férfit minden biztos állás nélkül maradt. Pusztán tollára volt utalva; de ez — fájdalommal tudjuk — vajmi ritkán tartja el Magyarországon emberét. Kezdetben családja s néhány barátja, meg az írói segélyegylet segítette, főleg pedig testvére J ó z s e f és unokatestvére F é n y e s K á r o l y; de ezen segély is mindinkább gyérült.

Ekkor látjuk őt mindenféle kisebb vállalatoknál, szakmájába szorosan nem tartozó cikkeket írni. Így V a h o t Imrének: »M a g y a r föld és népei« czimü vállalatában tőle jelent meg: »Bonyhád és vidéke Tolnamegyében«, »Likava várróm és a rózsahegyi várkastély Liptómegyében.« stb.

Az 1867-ki nagy politikai fordulattal F é n y e s még egyszer iparkodott a közéletbe visszatérni és föl is ajánlta munkarejét. Az országos statisztikai hivatal vezetését nem nyerte ugyan el; de élvezett G o r o v e minister jóakaratóból, tiszteletdíj czimén némi nyugdíjat; azonkívül, ha dolgozott, rendes munkadíjban is részesült. C s e n g e r y Antal alelnök ajánlatára az Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági bizottsága által is bízott meg munkával, s így írta azon nagyobb

értekezését, mely e czim alatt: »Párhuzam egyfelől a magyar koronai birodalom, másfelől az ausztriai német, lengyel és cseh koronai országok közt, területi, népességi, had- és pénzügyi tekintetben,« az említett bizottság közleményeinek 1867-ben megjelent harmadik kötetében látott napvilágot.

Ugyanez időben jelent meg tőle az »Akadémiai értekezések« sorozatában: »A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.« Ebben az 1850—51-iki népösszeírás alapján, mely alkalommal a nemzetiségek is ki lőnek tüntetve, átszámítja a nemzetiségeket az 1857-ki számlálás eredményei szerint, a mikor a nyelv és nemzetiség nem lőn fürkészsze. Számításai alapján ezúttal már csak 6.150,000-re teszi a magyarok számát.

Törekvéseiben, hogy újra, tehetségeinek megfelelő hivatalt nyerjen, nem volt szerencsés. 1869-ben folyamodott Pest város tanácsához az ott felállítandó statisztikai hivatal igazgatói állomásaért. Azon év szeptember 27-én kelt s a fővárosi képviselők között nyomatásban is szétosztott folyamodványában, felsorolván némely nagyobb munkáját, a végén így nyilatkozik: »Melyre nézve a pályázatra kitűzött igazgatói állomás betöltésére magamban erőt és kedvet érezvén, büszkeségemnek tartanám, ha gyakorlatilag is alkalom adatnék nekem annak megmutatására, hogy Pest városában egy szakértelmileg szervezett statisztikai hivatal nemcsak lényegesen előmozdítaná a közügy minden ágában szükséges reformok életbe léptetését, de egyszersmind egyedüli eszköz lenne a visszaélések felfedezésére és orvoslására s anyagilag is oly tetemes hasznot hajthatna a városi községnek, mely többszörösen visszafizetné a reá fordított költséget.«

E gyakorlati alkalom F é n y e s n e k, nagy szomorúságára, nem jutott. Itt is fiatalabb erőre esett a választás és K ő r ő s i J ó z s e f l ő n kinevezve a fővárosi statisztikai hivatal igazgatójának. Az ősz férfiú újra kényszerült visszavonulni; de a mindennapi szükséggel való küzdelem mégis csak bevitte ama hivatalba, hol különböző munkákban segédkezett.

Az említett folyamodványban már csak »akadémiai levelező tag«-nak írja magát Fényes; mert még egy nagy keserőséget nem kerülhetett ki.

A T. Akadémia, mely Fényest még 1858-ban irodalmi érdemeiért rendes tagjának megválasztotta, ezek sorából 1867-ben ismét kitörülte, reá és egyedül reá alkalmazván az alapszabályok teljes szigorát, mert kötelességszerű székfoglalóját, igaz, hogy nem egy, de majd 10 év alatt sem tartotta meg.

E csapást Fényes ki nem heverte soha, és a férfit, ki — pedig tudom, a személyre való tekintet nélkül, sőt talán máshova is czélozva — ez indítványt tette, elhunytáig keserű ellenségének tartotta.

Élete vége felé még egy nagyobb munkában vett részt, tevékeny tagja lévén azon társulatnak, mely az országos statisztikai hivatal felügyelete alatt szerkesztette s adta ki 1873-ban a »Helységnévtár«-t. Hü emlékező tehetsége még késő vénségében sem hagyta cserben s éles ítéletével jó szolgálásokat tett ez ügyben. Ezentúl nem is szakadt meg többé viszonya e hivatalhoz, és büszkeséggel czáfolom meg a halálakor keletkezett hírt, mintha a hivatal elhanyagolta volna, vagy meghasonlott volna vele. Nem Az országos statisztikai hivatal összes személyzete, magam akkor nem lévén Budapesten, adta meg neki a végtiszteletet, az kísérte ki utolsó útjára az általa nagybecsült szakférfiút és a végkép elszegényült író ez utolsó útjának költségeit is a hivatal fedezte.

Ép úgy meczáfolható amaz, ugyanazon alkalommal fölmerült másik hír, mintha az országnak addig legelismertebb statisztikusa a Budapesten tartandó nemzetközi statisztikai congressusra meghívót sem kapott volna.

Az 1876. július 23-án meghalt Fényes hamarabb hunyt el, semhogy neki a meghívó a csak szeptember 1-jén megnyitandó congressusra megküldetett volna. Az előmunkálatokban pedig azért nem vett részt, mert halálát hosszú betegség előzte meg.

Azért ott volt Fényes szelleme a congressuson, bárha csak emlékét ülhettük meg ott. Ha kortársai némi tekintetben el is felejtették, ha az ország nem is gondolt vele kel-

lően — emléke oly kitüntetésben részesült, minő előtte egyetlen magyar statisztikusnak sem jutott; mert érdemei és munkássága kiemeltettek e nagy nemzetközi gyülekezetben, úgy, hogy Fényes Elek neve még halála után is becsületet szerzett nemzetének. Megjelenvén pedig az emlékbeszéd a congressusról szóló jelentésben francia nyelven, a haza határain kívül is fenn fogja tartani hírét az elhunyt nagy magyar statisztikusnak.

Ha Fényes összes statisztikai irodalombeli működését áttekintjük, őt inkább a detail-festés mesterének kell mondanunk. Nagy conceptióju kartont nem teremtett. Művei nagy terjedelműek, de legbecsesebb bennök az anyag. Ha ez hiányozni kezdett, a befejezés is abban maradt.

Az ország leírása, a vidék és táj ismertetése a legsikerültebb. A népességgel nem eléggé foglalkozik. Felsorolja ugyan a számokat s egyes életviszonyokat; de a nemzetiségen és valláson túl alig emelkedik.

A statisztika tudományos fejlődése, mely, igaz, csak a legutóbbi évek vívmánya, őt, úgy látszik, nemcsak túlkorosnak, de azon viszonyokban is érte, midőn a primitív élet-szükség csak a mindennapi kenyérkeresetre kényszerítették, új tanulmányokra nem engedtek neki időt, de kedvet sem hagytak hozzájuk.

Csakis innen magyarázható, hogy a nemzetközi viszonyokról nem vesz tudomást és összehasonlításokra vajmi ritkán tér ki. Magyarázza ez azontúl, hogy nemzetgazdasággal, a statisztikának oly sok tekintetben egyik alaptudományával, nem eleget foglalkozott; hogy a társadalmi tudományok újabb fejlődéséről alig tud, s így nem is kutathat statisztikailag azon irányokban, melyeket ezek neki kiszabnak.

De ne akarjuk azért kicsinyíteni a férfit, kinek emléket üljük. Fényes életében szigoruan megkülönböztetendő két korszak, mely közé határmesgyéül az 1848—9-diki évek esnek.

Ezekben innen ő pályavesztett, a sorstól üldözött, szegény író, kit egyre érnek a csapások, melyek alatt megrendül, ha-

nyatlik ; de büszke lelke meg nem török, hanem némán küzd, habár majdnem nyomorban végzi.

Művei, mik e korszakban látnak napvilágot, sokban jók és becsesek, de csak reminiscenciái ifjúkori álmainak !

Fénykorát 48. előtt kell keresnünk. Mikor a deli ifju, ismeretszomjtól hajtva és hazáját szolgálni sovárogyva, töretlen útra lép, felkutatja az országot, kifürkészi minden viszonyát és évekig fáradozva bemutatja honfitársainak. Hazaszeretetet lehellő munkáiban maga is arra buzdít. Törekvése önzetlen, ambíciója nemes és csakis irodalmi sikerei viszik be azon társadalomba, melyben később oly kiváló és eredményteljes szerepet játszik.

Munkái nagyrészt elavultak ; de ez szakmájából foly, s e bajban minden szaktársa hasonló művei osztozkodnak ; hanem irodalmi érdemei el nem évülnek.

És ha elnyomorodni látjuk a férfit, ki annyit dolgozott, ki munkásan küzdött végig egy hosszú életet, szívének elszorul szegényes halála láttára ; de még inkább elkomorul lelkünk hogy a szakirodalmi tevékenység egymaga, bár vasszorgalmu nemcsak jólétre nem segíti, de el sem tartja az író, ha hivatala vagy egyéb kenyérkereső alkalmazása vagy más vagyonszerzési forrása nincs.

Fényes Eleket ez a sors érte.

Midőn emlékétől bucsút veszünk, telve elismeréssel működése, szánakozással sorsa iránt, azon forró óhajban egyesülünk — ugy hiszem — mindnyájan : vajha ő volt legyen utolsó áldozata e szomorú viszonyoknak !

Fényes Elek irodalmi működésére vonatkozó könyvészeti adatok.

. *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota, statistikai és geographiai tekintetben.* Pest, 1836—40. Trattner-Károlyi 8. r. hat kötet. ¹⁾

. *Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben.* Szerkesztették Borsos Márton és Fényes E. Buda, 1837—41. I—V.

. *Melyek a magyar földművelés főbb akadályai? s hogy lehetne azon segíteni?* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 1. szám; — Hasznos Mulatságok 1838. II. 31—33. sz.

. *Szentés mezőváros gazdasági tekintetben.* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 3. sz.

. *Békkés vármegye gazdasági tekintetben.* »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben« 1838. II. 2. sz.

. *Könyvismertetés. A háztartás és mezei gazdaság tudománya.* Szerző Balásházy János I. Debreczen, 1838. »Ismertető honi s külföldi gazdaságban és kereskedésben«, 1838. II. 31. sz.

. *Jutalom-tétel.* »Társalkodó«, 1840. II. 252 lap.

A magyar kritikák általános szabályairól; vagy útmutatás mikép lehessen elkoptatott szólásformákkal s felcsigázott követelésekkel akárkinek, akármely munkát tetszés szerint felmagasztalni s lealacsonyítani. Kézirat.

. *Magyarország statistikája.* Pest, 1841.

. *Bank és ősiség.* »Pesti Hirlap« 1841. okt. 13.

. *Még egy szó Fogarasi bankjáról.* »Pesti Hirlap« 1841. decz. 25.

. *Útmutató Magyarországon át.* »Magyar Házi Barát« 1841—6.

. *A magyarországi kender- és lentermesztésről.* »Magyar Gazda« 1842. 6. sz.

. *Magyarország statistikája.* Pest 1842—1843. Trattner-Károlyi 8. r. három kötet.

¹⁾ II-ik javított kiadás. Pesten 1841. Trattner-Károlyinál, öt kötet.

. *Melyek Magyarországnban főakadályai a gazdaság fölvirágzásának, s mikép lehetne azokat elhárítani.* »Magyar Gazda«, 1843. 49. sz.

. *Miért emelkedett a selyem-tenyésztés az újabb időknben oly tetemesen Magyarországnban s a hozzákapcsolt tartományokban? s mikép lehetne ez iparágat még jobban kiterjeszteni s a nép közt meggyökereztetni?* »Magyar Gazda«, 1843. 59. sz.

. *Közönséges kézi és iskolai Atlas.* Pest 1843. háránt 4. r.

. *Statistik des Königreichs Ungarn.* Pesth, 1843. 8. r.

. Erdélyi János: *Nemzeti Iparunk.* Irta —. —. Kiadta Fényes Elek, Pest, 1843.

. *Hallgassuk meg a másik félt is.* Pest, 1843. 8. r.

. *Magyarország földleírása.* Fényes Elek után »Mezei Naptár« 1843—49.

. *Magyarország hátramaradása ügyében.* Felelet dr. Wildner Ignác úrnak, Lipse 1844. 8. r.

. *A földbirtoknak végnélküli feldarabolása.* »Magyar Gazda« 1844. I. 42. sz.

. *Magyar Gazdasági Egyesület.* Központi egyesületi munkálódások. »Magyar Gazda« 1844. II. 4—12. sz.

. *Magyarország geographiai kézikönyve.* Kézirat. 1844—5.

. *A magyar adórendszer.* Kézirat. 1844—45.

. *Hetilap.* Szerkesztette Wargha István és Fényes Elek, Pest, 1845—8. I—IV.

. *Figyelmeztetés a borkezelés ügyében a szőlősgazdákhöz.* »Magyar Gazda«, 1845. 60. sz.

. *Az 1846-ki Mezei Naptárról.* »Magyar Gazda« 1845. 63. sz.

. *Előszó Vahot Imre: Magyar föld és népei című munkájához.* Pest, 1846.¹⁾

. *A Magyar Gazdasági Egyesület szőlőművelési szakosztálya.* »Magyar Gazda« 1846. 33. sz.

. *Nyilatkozat a magyar rézvirág ügyében.* Hetilap, 1846. 85. szám.

. *Magyarország leírása; két rész.* Pest, 1847. 8. r.

. *Értekezés a »Honleányok könyvében«* 1847.

. *A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben I. Komárom megye.* Pest 1848. Beimel 8. r.

. *Magyar Gazdatiszti Névtár.* Pest 1848.

. *Magyarország statistikai és geographiai szótára, I—IV. rész két kötetben.* Pest 1851.

. *Ungarn im Vormärz.* Leipzig, 1851. 8. r.

. *A török birodalom leírása.* Pest, 1854. 8. r.

¹⁾ Németül is megjelent Emerich Vahot: Ungarn und seine Völker I. füzetében.

- . *Orosz-török háboru*, történeti jegyzetekkel. Pest, 1854. I. köt. 1—6 füzet. II. köt. 1—6. füzet.¹⁾
- . Bellinger J.: *Földrajzi vezérfonal*. Két tanfolyamban. A cs. k. osztrák algymnasjumok és alreáliskolák számára, írta —. — Németből fordította Fényes Elek. Pest, 1854. Heckenast Gusztáv 8. r.²⁾
- . *Gazdasági Naptár az 1855. közönséges évre*. Pest 8. r.
- . *Jelenkorunk*. Európa jelen hadi és polgári eseményeinek hű rajza s ezek fejtegetése jövőnk érdekében. Pest, 1855. Emich G.
- . *Utazások az északi sarkvidékeken*. Pest, 1856. »Vasárnapi Könyvtár« VII-ik köt. 8. r.
- . *Jelentés a Falusi Gazda füzetei számára beküldött pályaművek bírálatáról*. »Falusi Gazda«, 1856—7.
- . *Az ausztriai birodalom statistikája*. Pest, 1857. Két rész egy kötetben. 8. r.
- . *Szigetvár ostroma*. Pest, 1857. »Vasárnapi Könyvtár« X-ik füzet. 8. r.
- . *A magyarországi országutak állapota*. »Falusi Gazda« 1857. 1. szám.
- . *A földbirtok feldarabolásáról*. »Falusi Gazda« 1857. 18—20 és 22. sz.
- . *Borászat*. »Falusi Gazda« II. 1857. 23., 25. és 26. sz.
- . *Jelentés a »falusi gazdasszonyi díj« ügyében*. »Falusi Gazda« II. 1857. 224. l.
- . *Utólagos jelentés a cselédjutalmakról*. »Falusi Gazda« II. 1857. 312. l.
- . *Endre meggýilkoltatása 1345. sept. 18.* »Nemzeti Színházi Nyugdíj-Int. Naptár« 1858. 2. sz.
- . *Párkuzam a temesvári és magyar gazdasági egyesület közt*. »Falusi Gazda« 1858. 2. sz.
- . *Magyarország és Erdély népessége 1857-ben*. Kézirat, ivréd.
- . *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében*. Bécs, 1859.
- . *A magyar elem s ellenesei*. Pest, 1860.
- . *Magyarország 1859-ben*, statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. I. kötet 8. füzet. Pest, 1859—60. Boldini R.
- . *Veszprém*. »Emich Nagy Képes Naptára« 1860. 148 l.
- . *Most nem kellene politikai pártok Magyarországon*. »Pesti Hirnök«, 1860. okt. 30-iki 191. sz.
- . *Miképen választassanak a követek a jövő országgyűlésre*. »Pesti Hirnök« 1860. nov. 1. 193. sz.
- . *Hazai közügyek*. »Pesti Hirnök« 1860. nov. 6-ki 196. sz.

¹⁾ II-ik kiadás. Pest, 1854.

²⁾ II-ik kiadás. 1855. — III-ik az eredeti hetedik kiadás után javított és bővített kiadás. 1857. — IV. a tizenegyedik eredeti kiadás után javított s bővített kiadás. 1861. — V. a tizenegyedik eredeti kiadás után javított és bővített kiadás.